

GENIUS LOCI

LASZLOVSZKY 60

edited by
Dóra Mérai
and

Ágnes Drosztnér, Kyra Lyublyanovics,
Judith Rasson, Zsuzsanna Papp Reed,
András Vadas, Csilla Zatykó

ARCHAEOLINGUA

Genius loci **Laszlovszky 60**

edited by

Dóra Mérai

and

**Ágnes Drosztmér, Kyra Lyublyanovics,
Judith Rasson, Zsuzsanna Papp Reed,
András Vadas, Csilla Zatykó**

Budapest 2018

The publication of this volume was generously funded by

CENTRAL EUROPEAN UNIVERSITY

ISBN 978-615-5766-19-0

© by the Authors and Archaeolingua Foundation

2018

ARCHAEOLOGUA ALAPÍTVÁNY

H-1067 Budapest, Teréz krt. 13

www.archaeolingua.hu

Copy editing and language editing: the editors

Layout: Zsanett Kállai

Map: Viktor Lagutov, Zsuzsa Eszter Pető, Mária Vargha, István Gergő Farkas

Front cover design: Eszter Bence-Molnár

Table of contents

Tabula gratulatoria	v
Kiadói előszó	vi
Publisher's Preface	viii
Köszöntő	x
Salutation	xi

Boundaries, Frontier Zones / Határvonalak, határvidékek

ALEKS PLUSKOWSKI – ALEX BROWN – SEWERYN SZCZEPANSKI – ROWENA BANERJEA – DANIEL MAKOWIECKI What Does a Frontier Look Like? The Biocultural Dynamics of the Lower Vistula Borderland in the Middle Ages	2
STEPHEN POW The Mongol Empire's Northern Border: Re-evaluating the Surface Area of the Mongol Empire	8
IAN WOOD Two Roman Frontiers and Their Sub-Roman Afterlife	14

Crossing Borders / Határokon át

SZAKÁCS BÉLA ZSOLT Gyulaírástól, avagy a rendi építészeti hagyományok átjárhatósága	19
CRISTOPHER MIELKE A Queen's Crusading Connections: Yolanda of Courtenay, the Fifth Crusade, and the Military Orders	25
BÁRÁNY ATTILA Angol keresztes a magyar végeken: Robert de Champlayn	28
CRISTIAN GAȘPAR Trespassing Pigs, Sons of Whores, and Randy Dogs: Marginalia on a Medieval Document from Caransebeș/Karánsebes	32
VADAS ANDRÁS A kecskeméti marhahajtók megpróbáltatásai és egy végvár jóllakott őrsége	38
LÁSZLÓ KONTLER Borders and Crossings: A Jesuit Scientist in the Whirlwind of Enlightened Reform	41
PAUKOVICS GERGŐ Hajszá az örök fiatalságért. Dr. Voronoff és a dübörgő 20-as évek	45
PINKE ZSOLT – STEPHEN POW A Gangesz-deltából a globális porondra: történeti ökológiai szempontok a kolera kórokozó (<i>Vibrio cholerae</i>) elterjedési területének átalakulásához	50
MARCELL SEBŐK Tangible Cultural Heritage: The Early History of Blue Jeans	55

Inhabiting the Landscape / Élet a tájban

SÓFALVI ANDRÁS	
A Barcaság határai és 13. század eleji településképe a Német Lovagrend adományleveleiben	60
NIKOLINA ANTONIĆ	
The Hospitallers' Estate of Čičan and its Neighbors: Spatial Analysis Yields New Information	64
ÜNIGE BENCZE	
The Abbey of Meszes: New Insights on the Site Location	68
MÓGÁNÉ ARADI CSILLA – MOLNÁR ISTVÁN	
Kísérlet a bárdudvarnok-szentbenedeki premontrei prépostság környezeti rekonstrukciójára	72
BEATRIX ROMHÁNYI	
Monasteries along the Danube	77
PUSZTAI TAMÁS – P. FISCHL KLÁRA	
A dél-borsodi síkság bronzkori és középkori településstruktúrájának összehasonlítása	82
VIZI MÁRTA	
Komplex régészeti kutatás egy egykori dél-dunántúli mezőváros területén	89
BATIZI ZOLTÁN	
Fagyosasszony és Kammerhof	95
PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS	
A középkori Kenderes településszerkezete	99
SZŐCS PÉTER LEVENTE	
Adatok Nagybánya és vidéke középkori egyházi topográfiájához	103
ZATYKÓ CSILLA	
Eltűnt berzencei malmok	108
SZABÓ PÉTER	
Középkori cseh erdőgazdálkodás a choustníki uradalom erdőszámadásainak tükrében	113
ANDREA KISS	
Before and After the Great Heat and Drought of 1540: Multiannual Trends of Grape and Grain Harvest Dates in the Vienna Hospital Accounts	117
LÁSZLÓ BARTOSIEWICZ	
“Kleine Fische, gute Fische” – But Sturgeon is Great	121
LYUBLYANOVICS KYRA	
Vad háziállat, házi vadállat: Számi rénszarvastartás a középkori és kora újkori Norvégiában	126
JUDITH RASSON	
Mountains in the Lifeways and History of Northern Macedonia	138
JEREMY MIKECZ	
Crossing the Abyss: The Apurímac Canyon at the Time of the Spanish Invasion of Peru (1533)	142

Busy Places / Nyüzsgő terek

PETROVICS ISTVÁN	
Újabb adatok Pécs késő középkori történetéhez	147
URBÁN MÁTÉ	
Lokális búcsújáró helyek a késő középkori Nyugat-Dunántúlon	151
BALÁZS NAGY	
The Marketplace of Csütörtök – A Local Market in Fourteenth-Century Hungary	156
KATALIN SZENDE	
The Sopron Fish Market	159
GERHARD JARITZ	
The Craftsman's Voice and Words in Late Medieval Austrian Urban Space	165

TABLE OF CONTENTS

ANA MARIA GRUIA Healthcare in Cluj in the Sixteenth Century: Overlapping Professions	168
ANA MARINKOVIĆ John Capistran's Mantle and the Early Propaganda of Franciscan Observant Cults in Dubrovnik	171
SABINA MADGEARU Ceremonial Space in Front of Medieval Buda: An Illuminated Fifteenth-Century French Vision	175
VÉGH ANDRÁS Óbuda látképeken	177

Layers of the Past / A múlt rétegei

KODOLÁNYI JUDIT Templomok és temetők a visegrádi Sibrik-dombon	181
ROSTA SZABOLCS Egy új lehetőség kapujában – tatárjáráskori védművek a Kiskunságban	186
BOTÁR ISTVÁN Árpád-kori edényégető kemence Csíksomlyón	193
PETAR PARVANOV Fire and Stone: Placing Flints in Graves in Late Medieval Kaliakra	197
GYARMATI JÁNOS Kumpi Wasi. Textilműhely egy inka tartományi központban	201
ZSUZSANNA PAPP REED Post It: Notes from Thirteenth-Century St Albans	207
VALERY REES The Salt of Genius: Marsilio Ficino on Food, Spices, and Nutrition	213
ROSSINA KOSTOVA The Mother of God Monastery near Varna, Bulgaria: More about Missionary Monasteries in Bulgaria in the Ninth and Tenth Centuries	217
DANIEL ZIEMANN The Imperial Abbey of Corvey in the Ninth and Tenth Century: At the Crossroads of Power	221
VIRÁGOS GÁBOR Kartal vagy Cyko? Kísérlet egy középkori nemesi család történetének rekonstruálására	226
TÓTH BOGLÁRKA – BOTÁR ISTVÁN A sepsikilyéni unitárius templom tetőszerkezeteinek kormeghatározása	244
RÁCZ MIKLÓS Egy tiszazugi újkori négyosztatú ház – Dokumentálás és építéstörténet	248

Objects beneath Our Feet / Tárgyak a föld alól

LANGÓ PÉTER A Tiszakeszi-Szódadombon talált kora Árpád-kori kereszt	254
RÁCZ TIBOR – NAGY BALÁZS Tatárjárás kori kincslelet Jászkarajenőről	258
SZENDE LÁSZLÓ Lehetett-e hadijelvény a csajági kereszt?	267
NÓRA UJHELYI Thoughts about Medieval Book Fittings from the Castle of Visegrád	270
MÁRIA VARGHA – THOMAS KÜHTREIBER Treasures of the “Lower Ten Thousand”? Hoards of Iron Objects	273

TABLE OF CONTENTS

K. NÉMETH ANDRÁS „Sarlóját ez okért bőszen fegyverré köszörülte” Késő középkori kiegyenesített sarló Kospa falu helyéről	280
MAXIM MORDOVIN A Collection of Fifteenth- and Sixteenth-Century Cloth Seals from Szolnok	285
TÜNDE KOMORI Ottomans in Pest in the Light of “Luxury” Ceramics: Four Cups from Kígyó Street	289
WICKER ERIKA A 17. századi rácszentpéteri kincslelet	294

Marking the Place / Helyek és jelek

CSERNUS SÁNDOR Keresztes családtörténet és kőbe vésett emlékezet	300
LŐVEI PÁL A pilisszántói keresztes kő legendája	305
MÉRAI DÓRA Sügérek a Nyárádmentén: Sigér Mátyás síremléke leporolva	311
VESZPRÉMY LÁSZLÓ A bambergi lovas szobra és Szent István	316
TAKÁCS MIKLÓS A pétervárad-tekiai reneszánsz kőfaragvány	321
ANNELI RANDLA What and Whom Should We Remember? The Case of the Teutonic Order’s Church and Castle in Pöide, Livonia	325

Heritage Sites, Sacred Places / Örökségi helyszínek, szent helyek

ALEKSANDAR PANTIĆ The Ambiguity of Heritage Interpretation: A Late Roman Tomb in Brestovik, Serbia	330
GYÖRGY ENDRE SZÖNYI Rocamadour: Monastic Center, Pilgrimage Place, Art Historical Interest, World Heritage Site	335
KATEŘINA HORNÍČKOVÁ A Penitent Judas Iscariot: An Exemplum of Christian Morals on the Eve of Hussitism?	339
JAMES PLUMTREE Buddha, Lenin, and the Prophet Muhammad Approaching the Landscape and Cultural Heritage of Issyk-Ata	343
ROBERT SHARP The Thames Estuary: The Cultural Heritage and Memory of the Thames Estuary at Southend-on-Sea	349
ESZTER SPÄT Constructing Religio-Ritual Heritage: The New Shrine of Shekhsê Batê in Khetar, Northern Iraq	353
ZSUZSANNA RENNER Delhi, Old and New: Changing Cityscapes and the Cultural Heritage of India’s Capital City	357
FELD ISTVÁN Pseudovár vagy történeti rekonstrukció?	364
ILON GÁBOR A velemi régészeti témaparkról	371
WOLLÁK KATALIN Örökség alapú fejlesztés Kölkeden	374

TABLE OF CONTENTS

Places of Memory / Az emlékezet helyei

JÁNOS BAK	
Nádor 20 Capriccio	380
SZENTPÉTERI JÓZSEF	
Pilistől Tételig. Elektronikus levélféle a 60 esztendő's Laszlovszky Józsefnek	382
RICHARD HODGES	
Scarlino in the 1980s, Forty Years On	386
KLANICZAY GÁBOR	
Egy hozzászólás Kremsben	390

Eltűnt berzencei malmok nyomában

ZATYKÓ CSILLA*

A Somogy megyei Berzence területén 2011-ben megkezdett régészeti terepbejárások elsősorban a Dráva árterének középkori településszerkezetét, valamint a települések és természeti környezetük összefüggéseit, de mindenekelőtt a középkorban itt élő emberek és a jellegzetes ártéri táj viszonyát igyekeztek felfejteni.¹ Ahogy az évekig tartó terepi munka közben a régész egyre otthonosabban mozog a kutatótájban, lassanként felfedez olyan dolgokat is, amelyeket korábban nem is keresett. Így jártam én is a berzencei malmokkal.

A patak

A belső-somogyi település, Berzence a Dráva árter északi szélén futó magasparton, a Somogyi-dombság déli peremén helyezkedik el, ott, ahol az észak-déli irányban lefutó Tekeres-berki patak eléri a magaspartot. Ma a patak a magasparton áttörve a Dombó csatornába torkollva fut tovább, a 19. század eleji csatornázási munkálatok előtt azonban a Tekeres-berki vagy ahogyan az Első Katonai Felmérés 1782. évi szelvényén láthatjuk,² a Czernetz patak, több ágra szakadva vágott át a déli, ártéri területeken és akadálytalanul érte el a Drávába torkolló Zsdála patakot. Nemcsak a 18. századi térképi ábrázolások tanúskodnak erről, de a patak emlékét nevében megőrző Csernezközi-dűlő is itt, a falutól délre, az ártéri síkságon.³

Az oklevél

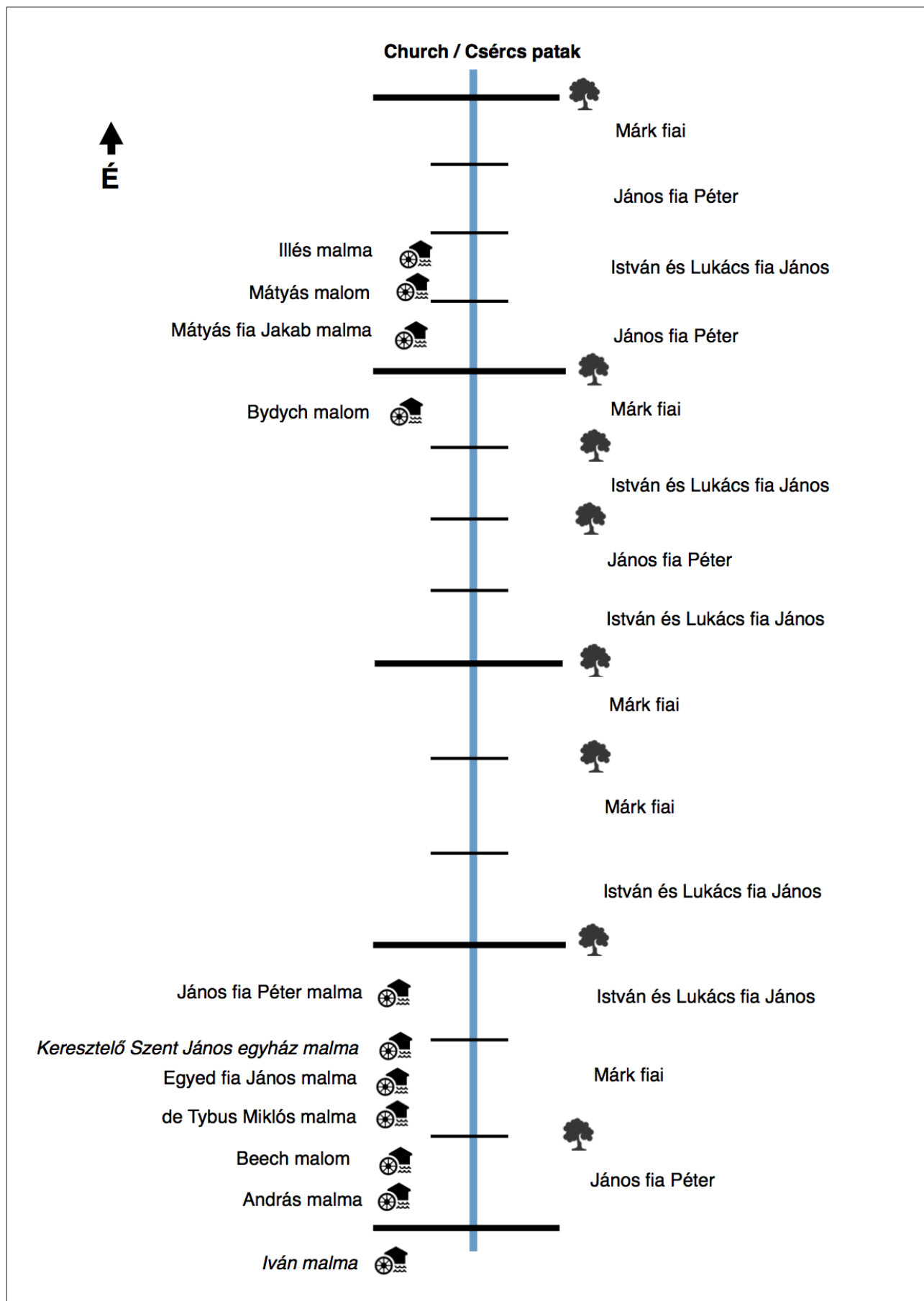
Berzence 1230-ban a pannonthalmi apátság és a veszprémi káptalan közt folyó tizedperben érintett településként tűnik fel először az írott forrásokban.⁴ Később, 1377-ben a Pécz nembeli Berzencei Loránd családja kapja Berzencét és tartozékait. A birtokszerzés eredményeként két igen részletes

leírást nyújtó birtokmegosztó oklevél áll rendelkezésünkre.⁵ A 14. századi forrás a Tekeres-berki/Czernetz illetve középkori nevén Cséracs (*Church*) patak északi, sebes vizű szakaszán tíz malom létezéséről tesz említést.⁶ A malmokat a falu három új birtokosa közt osztották fel 1377-ben, a leírások alapján alulcsapó,⁷ egy kerékkel működő szerkezeteket sejtethetünk bennük. Pontos helyüket ugyan nem ismerjük meg a forrásból, de a folyószakasz megnevezésével vagy egymáshoz viszonyított helyzetük megadásával részleges adatokat közöl az oklevél. Forrásunk azonban nemcsak a malmokat, de a Cséracs patak egyes szakaszait is felosztja az új birtokosok között. Alappal feltételezhetjük, hogy az egyes malmokat is az adott folyószakaszhoz tartozó haszonvételek birtokosainak osztották ki, és így a malmok az új birtokosaikhoz rendelt folyószakaszokon állhattak. A patakot négy nagyobb egységre bontva és ezeket minden esetben határfákkal elválasztva, valamint ezen nagyobb egységeket három-három, illetve négy-négy újabb szakaszra osztva ítélik oda a Cséracs patak haszonvételeit. Az aprólékos kiosztás és a birtokosok sorrendje azt sugallja, hogy a felosztás során törekedtek arra, hogy az egyes birtokosok jelen legyenek a vízfolyás különböző szakaszain, a patak alsó, középső és felső folyásán is egyaránt részüljenek a haszonvételekből. Ezen információk összevetése alapján kirajzolódik az a lehetséges sorrend, és hozzávetőleges elhelyezkedés, ahogy az 1377-ben említett malmok a Cséracs patakon állhattak. Az oklevél leírása és a fent említett adatok alapján egy sematikus modellt rajzolhatunk meg (1. kép).

A térképek és a táj

A kéziratos térképekhez fordulva, az egykori Czernetz, mai Tekeres-berki patak – melyet sokszor Malom árokként is jelölnek – Berzence területére eső szakaszán a 18. század végétől három malom

* Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet

► 1. kép. Berzencén 1377-ben kiosztott malmok elhelyezkedésének sematikus rekonstrukciós rajza (készítette: Zatykó Cs.)

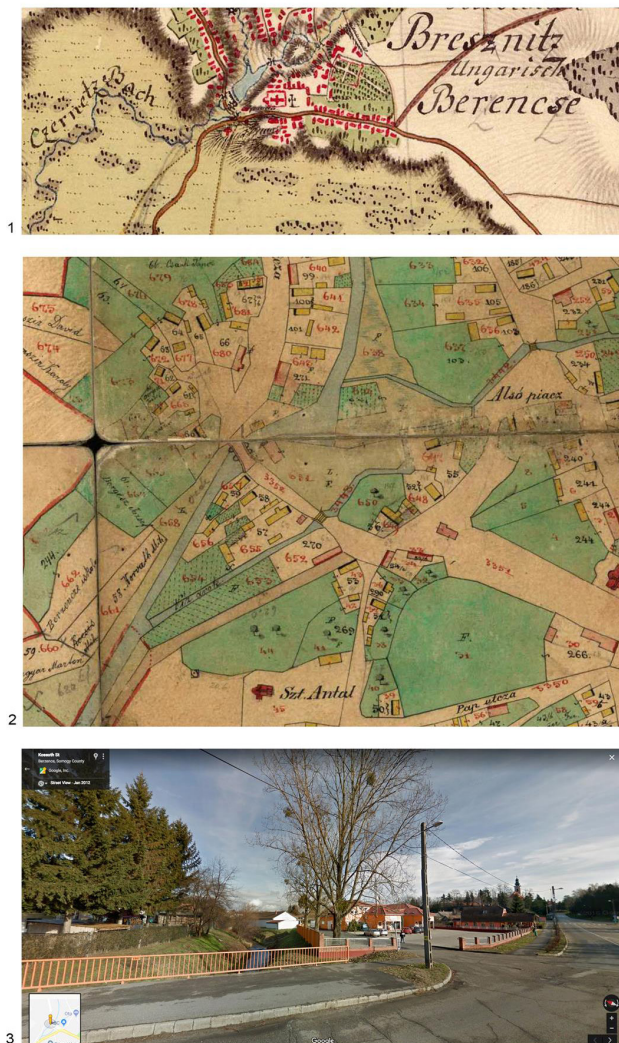
szerepel. Úgy tűnik, a török hódoltságot a mintegy tíz szerkezetből ez a három malom élte túl, illetve ezeket építették újjá. Mára a malmok mindegyike eltűnt. Azonban végigjárva a Tekeres-berki patak mentét azt találjuk, hogy a 18–19. században még létező három malom helyszíneinek jelen állapota három különböző fázisát mutatja annak a folyamatnak, ahogyan az elhagyott épületek, szerkezetek és struktúrák látható és kevésbé látható nyomokat hagyva épülnek be a történeti tájba.

A falu központjában, a Tekeres-berki / Czernetz patak és a patakba keletről torkolló Lipéki-árok találkozásánál jelölik a 18-19. századi térképek a legdélebbi malmot. Az előbb a berzencei vár dombját körülfutó, majd a Tekeres-berki / Czernetz patakba torkolló Lipéki-árok és a patak találkozási pontjánál alakították ki a déli malomtavat, a két vízfolyás közös szakaszának duzzasztásával. A tó délnyugati végében jelzi az Első Katonai Felmérés a gátat, itt látjuk a malomcsatornát is az ide telepített malommal.

Ez a malom a hozzá tartozó árokkal mára nyomtalanul eltűnt, az egykori malomtő helyét lebetonozták, ma egy kisebb tér található itt a Maronics bevásárlóközponttal és egy autószerelő műhellyel. Az átalakulás folyamatának egy közbeeső fázisát mutatja az 1868-ban készült kataszteri térkép, amelyen a tó területe már feltöltődött, kezd beépülni, de a malomárok „Víz árok” néven ekkor még létezik (2. kép).⁸

Valamivel több nyomot hagyott a falu északi részén lévő, a Csurgói út és a Hosszú utca közt található malom. Az Első Katonai Felmérés szelvényén egy „klasszikus,” patak duzzasztásával létesült malomtavat látunk, déli végén a malomépület jelölésével (3.1. kép) A Második Katonai Felmérés és az 1868-ban készült kataszteri térkép részletesebben mutatja a malomtő és a malomcsatorna kialakítását, látjuk a gát helyét, mellette a malomárkot a ráépített malommal (3.2. kép).

Ma ezen a helyen, az egykori gát vonalán egy, a két utcát összekötő gyalogút vezet, keskeny híddal a malomárok egykori zsilipjének helyén (3.3. kép). A patak fő sodra ma ebben, a korábban mesterségesen kialakított árokban fut, tőle nyugatra egy bozótos, vízenyős területen megfigyelhető az eredeti patakmeder elláposodott szakasza (3.4. kép). Az egykori malomra és a malomkerékre ma már csak a később a helyükre telepített vízturbiná betonépítményének nyomai utalnak.

► 2. kép. Berzence déli malma. 1. Az Első Katonai Felmérés térképe (1782); 2. Berzence kataszteri térképe (1868) OSZK TK 1975; 3. Google utcakép. Készült: 2012. január.

A harmadik malom Berzence belterületétől északra található, itt egy újabb, duzzasztással kialakított tavat, alatta malmot, valamint közvetlenül a malom mellett elhaladó, Csurgót, Szentát és Berzencét összekötő utat figyelhetünk meg a térképeken. Az Első Katonai Felmérésen ezen a helyen ceruzás bejegyzés olvasható: „Hat Kerek Malom” (4.1. kép). A Második Katonai Felmérés már Hatkerekű malomként jelöli a helyet, itt már jól kivehető a tóból kivezető kettős csatorna is, és a patak természetes medrére telepített malomépület. A két vízfolyást átszelő út, mely feltehetően a gát helyét is kijelöli, a malom keleti oldalán délre fordul, ahol a térkép egy épületcsoportot is jelez (4.3. kép). A szerkezet részletes ábrázolását látjuk az 1868-ban készült kataszteri, tagosítási térképen, ahol a malom a malomtő alsó kifolyása mellett áll, itt öt (!) különálló malomkereket is

► **3. kép.** Berzence északi malma. 1. Az Első Katonai Felmérés térképe (1782); 2. Berzence kataszteri térképe (1868) OSZK TK 1975; 3. A mai patakmedret, egykori malomárkot átszelő gyalogút (fotó: Zatykó Cs.); 4. A feltöltődött, eredeti patakmeder (fotó: Zatykó Cs.)

jelöl a térkép a malomépület mellett. A vízhozam szabályozását szolgáló malomárok a tó egy magasabb pontjáról indul. Az út, mely a mai helynévanyagban már Malomi útként él tovább,⁹ nyugat felől a malomárok kifolyásánál éri el a tavat, majd annak partján haladva vezet el a malomépület mellett, és tovább a korábbi térképeken is ábrázolt, malomhoz kapcsolódó épületegyüttes mentén (4.2. kép).

A malom helyén ma impozáns látvány tárul az erre járó elé, a hatalmas malomtó nádassal benőve is jól mutatja mekkora víztömeg hajthatta egykor a hat kereket (5.1. kép). Mivel a malom itt viszonylag sokáig működött, és csak a 30-as években, a malomipar fellendülésével veszített jelentőségéből, majd bontották el, a gát, a malomcsatorna szerkezete, a zsilipek helyei jól láthatók ma is (5.2-4. kép). A fent említett másik malom-

► **4. kép.** A berzencei hatkerekű malom. 1. Az Első Katonai Felmérés térképe (1782); 2. A malom a második katonai térképen (1869); 3. Berzence kataszteri térképe (1868) OSZK TK 1975.

helyhez hasonlóan itt is idetelepített vízturbina hasznosította később a víz erejét; a betonépítményének romjai nagyjából az egykori malomépület helyén ma is láthatóak.

A középkori forrásból megismert malmok és modernkori utódaik pontos megfeleltetésére az adataink alapján nem vállalkozhatunk, de a három megmaradt malom, illetve malomhely középkorra visszanyúló eredetét joggal feltételezhetjük. A 18. század végét megérő három malom közül a település központjában álló, déli szerkezetet hagyták fel leghamarabb. A kelet-nyugati irányú csurgói út és az észak-déli irányú, Szentára vezető főutca kereszteződése fontos csomópontként térré alakult, teljesen eltüntetve az egykori malom és tó nyomait. A másik, a belterület északi részén álló malom pusztulása valamikor a 19. század végére vagy a 20. század ele-

► 5. kép. 1-4. A berzencei hatkerekű malom helyszíne ma (fotó: Zatykó Cs.)

jére tehető, az egykori létesítményre a feltöltődött növényzetben felismerhető körvonalai, illetve a malomárókban megmaradt patakmeder és az eredeti meder eliszaposodott vonala emlékeztet. Legépebben látható a Hatkerekű malom máig megmaradt hatalmas tava, az árkok, csatornák és zsilipek rendszere. Ez a helyszín a malom 30-as években történt végleges felhagyása után új funkcióval gazdagodva, kedvelt pihenő- és fürdőhelyként szolgálta még sokáig a környékbeli lakosokat.¹⁰

Jegyzetek

- ¹ A kutatást az OTKA/NKFIH K 72231 pályázata támogatta.
- ² Magyarország (1782-1785) – Első Katonai felmérés, Collo VI. Sectio XXVI. Online elérhető: <https://mapire.eu/hu/>, letöltve: 2018. 10. 21.
- ³ Cserneczközi: Végh József, *Somogy megye földrajzi nevei* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974), 644, 205:167.
- ⁴ *in villa Birzence sunt XL mansiones*; Wenzel Gusztáv, Árpád-kori Új Okmánytár – Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus I–XII. (Pest–Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottmánya, 1860–1874), I. 166.
- ⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatai Levéltár (a továbbiakban: MNL OL DL) 6418, MNL OL DL 6419; Borsa Iván, „A Somogyi Konvent oklevelei az Országos Levéltárban (Forrásközlés) (Ötödik közlemény) 1371–1380,” *Somogy megye múltjából* 30 (1999): 32–36.
- ⁶ MNL OL DL 6419.
- ⁷ A közeli Alszena patakon lévő malommal kapcsolatban az oklevél kiemeli, hogy felülcsapó malomról van szó, ezért ahol erre nem utal a forrás, alulcsapó szerkezetet feltételezhetünk.
- ⁸ Magyarország (1819–1869) – Második Katonai felmérés, online elérhető: <https://mapire.eu/hu/>, letöltve: 2018. 10. 21.; Berzence kataszteri térképe 1868. Országos Széchényi Könyvtár Térképtár (továbbiakban OSZK TK) OSZK TK 1975.
- ⁹ Végh, *Somogy megye*, 640.
- ¹⁰ Szállási Sándor, „Berzence nagyközség szociográfiája,” doktori értekezés, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem (Budapest, 1936) Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár 4523. Online elérhető: <http://www.szallasi.hu/berzence/>, letöltve: 2018. 09. 29.